

УДК 811.161.2(07)

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ О.М.БІЛЯЄВА

Савич Людмила Павлівна,
м.Тернопіль

У статті проаналізовано один із аспектів наукового доробку професора Олександра Біляєва – розвиток зв'язного мовлення учнів. Окреслено поняття розвитку зв'язного мовлення, визначено його основні напрямки роботи; розмежовано поняття усної і писемної мови, вказано на особливості їх використання. Обґрунтовано доцільність застосування методичних рекомендацій вченого щодо проведення уроків з розвитку зв'язного мовлення. Висловлено власний погляд на внесок лінгводидакта у розвиток окресленого питання.

Ключові слова: розвиток зв'язного мовлення, усна і писемна мова, переказ, твір.

Сьогодні, коли рівень мовленнєвої підготовки школярів

із погляду оволодіння ними усним і писемним мовленням є недостатнім, коли вміння говорити, писати логічно, переконливо і правильно є однією з передумов участі людини в суспільному житті, показником її загальної культури, центральним є питання розвитку зв'язного мовлення учнів загальноосвітньої школи. Навчання рідної мови розвиває в учнів навички усного і писемного вираження своїх думок і є умовою успішної навчальної діяльності.

О.М.Біляєв – видатний учений-методист, член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор, наукові пошуки якого пов'язані з актуальними проблемами методики викладання української мови в середній школі, серед яких чільне місце відведено висвітленню питання розвитку

зв'язного мовлення школярів.

Мета статті – провести аналіз методичних праць О.М.Біляєва, присвячених вивченню питання розвитку зв'язного мовлення учнів, а також окреслити методичні рекомендації вченого, які варто використовувати у практиці сучасної школи.

Розвиток мовлення в школі, на думку О.М.Біляєва, здійснюється в трьох напрямках:

1. Збагачення словникового запасу учнів шляхом систематичної роботи, що включає, крім засвоєних нових слів, володіння вмінням визначити семантику слова, правильно користуватися словами з урахуванням їх сполучуваності та доречно вживати відповідно до стилю і типу мовлення. Важливим аспектом роботи над словом є виховання в учнів мовного чуття, естетичного смаку до краси слова та виправлення лексичних недоліків у їхньому усному і писемному мовленні.

2. Оволодіння учнями нормами літературної мови передбачає засвоєння орфоепічної вимови, способів словотворення та словозміни, розвиток правописних навичок.

3. Формування в учнів умінь і навичок зв'язного мовлення, яке здійснюється у процесі вивчення основної програми курсу, під час роботи над художніми творами на уроках літератури, на спеціальних уроках із розвитку зв'язного мовлення.

Розвиток зв'язного мовлення полягає в забезпеченні учнів умінням виражати свої думки зв'язно – в усній і писемних формах.

О.М.Біляєв розрізняє зв'язне мовлення у вузькому (одиниця мовлення характеризується тим, що її складові компоненти є організованими за законами логіки і граматичної будови одним структурним цілим, у якому обов'язково міститься думка мовця) і в широкому розумінні (зв'язним є таке мовлення, що членується на більші або менші частини, які передбачають наявність внутрішнього конструктивного зв'язку між собою).

У лінгводидактиці під зв'язним мовленням прийнято розуміти таку «мовленнєву діяльність, яка становить єдине самостійне ціле, передає завершену думку і членується на складові частини» [1, с.275].

Мовлення, як і мова, є об'єктом дослідження різних наук – мовознавства, психології, логіки, філософії тощо. На основі цього виділяються наукові основи розвитку мови учнів; серед основних О.М.Біляєв визначає фізіологічні, психологічна та лінгвістичні.

У 1967 році учений подав своє бачення проблеми. Наслідком цього стала публікація «Лінгвістичні основи розвитку усної мови учнів» у збірнику «Українське усне літературне мовлення» [1, с.275-281]. Під поняттям лінгвістичних основ подається тлумачення «вихідних позицій мовознавства, на яких ґрунтується теорія і практика розвитку в учнів навичок усної мови» [1, с.275].

Перш за все, на думку лінгводидакта, необхідно розмежувати поняття усної і писемної мови, враховуючи при цьому їх особливості. Ці форми є важливими для суспільства і обом їм властиві лексичні, граматичні норми, але кожна з них характеризується своєю специфікою.

Усна мова (а не мовлення, за словами О.М.Біляєва) передбачає мовця і слухача. Основні сфери її вжитку – розмова, розповідь, бесіда. Співрозмовники при цьому мають змогу уточнити і з'ясувати те, що виявилось для них незрозумілим. Характерними особливостями усної мови є те, що тут вживається побутова лексика, розмовно-просторічні слова, фразеологізми. Типовим є переважання простих та неповних речень, рідко вживаються дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Щодо зв'язку речень, то він здебільшого безсполучниковий. Крім цього, усна мова є економнішою, оскільки використовує такі засоби виразності, як інтонація, логічний наголос, паузи, міміка, жести тощо, але при цьому й вимагає швидкого добору слів, конструювання речень.

Писемна ж мова не потребує присутності осіб, що беруть участь у спілкуванні, але обслуговує різні сфери діяльності: науку, освіту, культуру тощо; через писемну мову передається досвід попередніх поколінь. За своєю будовою вона характеризується більш розгорнутим, повнішим оформленням, тобто багатослівністю, наявністю роз'яснень. Виразність писемного

мовлення досягається вимогливішим добором лексики, синтаксичних конструкцій, членуванням тексту на частини (абзаци, параграфи), а часом і виділенням слів, словосполучень і речень, підкресленням, іншим шрифтом.

Врахування наведених особливостей усної і писемної мови є досить важливим для розвитку мовлення учнів. Перед учителем поставлене завдання показати учням відмінності в особливостях усної і писемної мови, навчити їх викладати думки на письмі по-іншому, ніж у писемному мовленні. До цього завдання потрібно дійти з глибоким розумінням того, що не потрібно (наголошує методист) вимагати від дітей, щоб вони говорили «як по-писаному».

Усне мовлення (монологічне, діалогічне і полілогічне) відзначається ситуативністю, тому на заняттях рідної мови потрібно зважати на цю особливість. Невиправданими на уроках, на думку лінгводидакта, є прийоми, за якими учнів під час проведення діалогу «учитель-учень» примушують давати відповіді повними реченнями на поставлені запитання. У цьому випадку варто просто дати відповідь, не повторюючи запитання вчителя (наприклад, запитання вчителя: «Ти виконав цю вправу?» можна дати таку відповідь: «Виконав» замість «Так, я виконав цю вправу»). У старших класах розширені відповіді суперечать характеру діалогічної мови, хоча в початковій школі таке використання є цілком доречним. Проте це не значить, що вчитель не повинен ставити вимог до зв'язності діалогічної мови учнів, навпаки, його завдання полягає у тому, щоб виправити усі помилки, допущені учнем, вказати на неточності.

Зв'язне усне мовлення – це послідовний виклад думок, почуттів і прагнень на основі дотримання загальноприйнятих норм звукового словесного спілкування. Йому властиві організованість, тенденція до розгортання змісту, безперервність, точність передачі думок, чітко виражена послідовність і смислова закінченість. Джерелами зв'язного мовлення учнів є їх знання, які вони набувають завдяки власному життєвому досвіду. Прийшовши до школи, діти вже практично володіють певним мовним запасом, уміють правильно вживати різні форми слова. Однак не треба забувати, що ці вміння і навички здебільшого стосуються діалогічного усного мовлення, яким вони користуються щоденно.

На думку О.М.Біляєва, вчитель повинен продумати теми для побудови діалогів, передбачити репліки для учнів. Звідси випливає, що педагог має «бездоганно володіти своїм предметом, добре знати кожного учасника співбесіди, його можливості» [2, с. 41].

Навички монологічного усного мовлення в них значно слабші та й будувати усні монологи важче. Вчителі на уроках повинні вимагати, щоб учні вдавалися до них під час відповідей на поставлені запитання, але при цьому не забували стежити здебільшого за тим, щоб ці відповіді правильно відображали зміст виучуваного матеріалу.

Робота з розвитку монологічного мовлення має спиратися на єдність усної і писемної форм, адже вони мають спільні закони граматики, комунікативну функцію, словниковий склад. А в монологі, як усному, так і писемному, спільних рис багато.

Комунікативна спрямованість розвитку зв'язного мовлення передбачає постійне залучення школярів до монологічних усних висловлювань на основі життєвих обставин. Тому завдання вчителя при цьому добирати такі теми, щоб учень хотів і мав про що висловлювати свою думку.

Усне мовлення учнів в умовах навчання в загальноосвітній школі достатньо насичене інтонацією, мімікою і жестами. Часто буває так, що ці паралінгвістичні засоби виразності мовлення замінюють саме висловлювання. І коли не бачити співрозмовника, то далеко не все можна зрозуміти в змісті розмови. Учні забувають, що міміка і жести супроводжують мову, а не замінюють її.

Крім цього, мовлення учнів повинно відповідати нормам сучасної літературної мови. Звідси випливає важлива вимога – вчити дітей чітко і зв'язно висловлювати свої думки, не підміняти мімікою і жестами слів, зворотів і речень.

Особливістю усної мови, на думку Олександра Михай-

ловича, є також надмірна її діалогічність. Учні бувають досить гарними співрозмовниками, проте досить часто їм важко щось розповісти самим. Це пояснюється тим, що усне монологічне мовлення вимагає більшої самостійності в оформленні думки (учень сам повинен планувати виклад, добирати потрібні слова і вирази, відповідно інтонувати речення).

Проаналізовані особливості розвитку зв'язного мовлення учнів вимагають цілеспрямованої і взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів. Удосконалення навичок зв'язної мови можливе лише за умови, що робота над цим напрямком здійснюватиметься під час опрацювання усіх розділів шкільного курсу мови. Граматичні, орфографічні, пунктуаційні та інші мовні вправи якнайтісніше пов'язані з цим аспектом роботи, з виробленням умінь глибоко вникати у зміст і будову речень, самостійно складати речення різних видів і різного складу, використовуючи якнайповніше лексичне багатство рідної мови.

З цього приводу слушними є поради О.М.Біляєва, який вважає, що саме вчитель є рушійною силою, яка сприяє удосконаленню навичок зв'язного мовлення. На кожному уроці він повинен стежити за правильністю мови учнів, змістом і логікою викладу матеріалу. «Треба, що усна мова служила опорою для писемної» [1, с. 280] – з цим положенням О.М.Біляєва варто погодитись, оскільки, як доводить практика сьогодення, досвідчені вчителі так і роблять. Часто при написанні твору чи переказу учні спершу готують його усний варіант; це допоможе школярам усвідомити почуте, запам'ятати порядок викладу думок, удосконалити свої навички зі зв'язного мовлення, виправляючи при цьому всі допущені помилки.

Вагому роль в удосконаленні окреслених навичок відіграють уроки розвитку зв'язного мовлення, основна мета яких полягає у формуванні високої культури усного і писемного мовлення учнів, їх умінь викладати думки логічно, послідовно, дотримуючись літературних норм. Висока культура усного мовлення має бути бездоганною в орфоепічному відношенні, а писемного – в орфографічному та пунктуаційному. На цих уроках учні повинні навчитися писати перекази і твори, складати ділові папери, готувати дописи до газети, відгуки, складати і проголосувати доповіді, оформляти і писати реферати.

Одним із важливих питань методичної спадщини науков-

ця є робота над переказами та творами, тому доцільним буде зосередити увагу на особливостях методики їх проведення.

«Переказ – це вид роботи з розвитку зв'язного мовлення, який передбачає передачу в усній чи письмовій формі прочитаного або прослуханого тексту» [7, с.328]. Переказ навчає глибоко розуміти і правильно передавати чужі думки, розвиває логічне мислення, і є підготовчою ланкою до написання творів.

На уроках написання переказу вчитель, на думку О.М.Біляєва, повинен дотримуватись таких рекомендацій: 1. Визначити мету і завдання роботи – вдосконалити вміння писати переказ. 2. Залежно від умінь і навичок, якими школярі повинні оволодіти, ставити конкретніші завдання. 3. Вводити дітей в атмосферу твору. 4. Активно вживати слова з тексту переказу, пояснювати їх. 5. Використовувати наочність. 6. Вчити дітей переразовувати свої думки.

Учнівський твір, – за словами Олександра Михайловича, – «складніший, ніж переказ, вид мовної діяльності, спрямований на розвиток зв'язного мовлення» [6, с.130]. Працюючи над твором, учневі самостійно доводиться від початку до кінця, на власний розсуд, за своїм планом викладати матеріал на відповідну тему; твір розвиває логічне та образне мислення, уяву, спостережливість. Тому творам методист надав виняткового значення, оскільки вони сприяють розумовому розвитку учнів, підвищують культуру їхнього усного та писемного мовлення.

Практика доводить, що часто учні спочатку пишуть твір, а тоді складають план, мало розуміючи, що останній значною мірою регулює порядок викладу, добір слів, мовних зворотів та конструкцій речень.

У методиці навчання рідної мови ще й досі є багато питань, що потребують вирішення. Одне з них – з якого твору найдоцільніше починати роботу – розповіді, опису чи роздуму.

Кожен твір, на думку О.М.Біляєва, має свої композиційні й мовні особливості, тому робота над ними повинна допомогти учням оволодіти різними способами викладу міркувань. Для цього вчителеві недостатньо запропонувати тему, потрібно навчити учня, як з нею впоратися, тобто виробити відповідні вміння, які забезпечать високу якість самостійно складеного тексту.

На уроках, відведених програмою для написання творів, учні повинні навчитися:

Рис. 1. Рекомендації О.М.Біляєва щодо проведення уроків написання твору

Підсумовуючи сказане, погодимось із думкою О. М. Біляєва про те, що розвиток мовлення учнів повинен забезпечуватися не тільки на спеціально відведених заняттях, але й при вивченні усього курсу мови та інших предметів. Шляхом реалізації такого навчання є постійне збагачення мови новими лек-

сичними і синтаксичними засобами, а також безперервне очищення від усього, що засмічує мову, робить її чистою, багатою, образною, змістовною, доступною, що підпорядковано культурі мовлення вчителя й учня.

Література та джерела

1. Біляєв О.М. Лінгвістичні основи розвитку усної мови учнів / О.М.Біляєв// Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С.275-281
2. Біляєв О.М. Сучасний урок української мови / О.М.Біляєв – К.: Рад. школа, 1981. – 176 с.
3. Біляєв О.М. Уроки розвитку навичок зв'язної мови / О.М.Біляєв // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 7. – С.53-64

4. Беляев О.М. Уроки розвитку навичок зв'язної мови // О.М.Беляев / Українська мова і література в школі. – 1974 – № 11. – С.47-58
5. Беляев О.М. Уроки розвитку навичок зв'язної мови / О.М.Беляев // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 3. – С.60-68
6. Біляев О.М. Лінгводидактика рідної мови: Навчально-методичний посібник / О.М.Біляев. – К. : Генеза, 2005. – 180 с.
7. Методика викладання української мови: Практичні та лабораторні заняття: Навч. посіб. / [І.С.Олійник, П.І.Білоусенко, Н.Г.Канівська, В.В.Явір] / І.С.Олійник – К. : Вища школа, 1991. – 287 с.

В статті проаналізовано один із аспектів наукового досягнення професора Александра Беляєва – розвиток зв'язної мови у учнів. Очерчено поняття розвитку зв'язної мови, обозначено його основні напрямки роботи, розділено поняття усної і письмової мови, указаны особливості їх використання. Обосновано цілісність використання методических рекомендацій ученого касемо проведення уроков по розвитку зв'язної мови. Выражен собствєнный взгляд на вклад лінгводидактики в розвиток обозначенного вопроса.

Ключевые слова: развитие зв'язної мови, усна і письмена мови, пересказ, сочинение.

The author of the article has analysed one of the aspects of Alexander Beliaev scientific achievement– the development of halting speech of pupils. The conception of halting speech with its major work directions has been presented. Spoken and written speech are distinguished along with their usage characteristics. Reasonability of using scientist's methodological recommendations concerning the lessons on halting speech development has been grounded. Also own view on contribution of lingvodidactics in development of the above mentioned issue has been shown.

Key words: halting speech development, spoken and written speech, retelling, composition.